

YÛNUS EMRE'DE CAN/RUH KAVRAMI

Soul/ Spirit Concept in Yunus Emre's Poems

Der Begriff der Seele/des Geistes bei Yunus Emre

Fatoş YALÇINKAYA *

Türk dünyasının büyük şairlerinden biri olan Yûnus Emre'nin, şiirlerinde can/ruh temasına oldukça geniş yer verdiği görülür. Yûnus Emre'nin şiirlerinde can ölümle ilişkilidir. Ölüm temalı şiirlerinde can/ruh kavramı, bazen açık bazen ise kapalı bir şekilde yer alır. Yûnus için ise ölüm korkulacak bir olgu değildir; tersine sevgiliye, dosta ulaşma anlamına gelir. Ölmek bedenın yok olması canın dosta kavuşmasıdır. Çünkü ölen maddî olan bedendir. Can/ruh ise ölümsüzdür. Ölmek, canın hapsediğı bedenden kurtuluşudur.

ÖZ

Makalede, Yûnus Emre Divanı'nda yer alan şiirlerdeki can/ruh teması ele alınmıştır. Yûnus Emre'nin şiirlerinden hareketle onun can kavramıyla ne anlatmak istediğı incelenirken can kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için canla ilişkili olan ölüm ve ruh gibi kavramlara da yer verilmiştir.

Bu çalışmada öncelikli olarak tarihi kaynaklardan faydalanarak Yûnus Emre'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Yûnus Emre ile ilgili yapılan çalışmalar içerisinde konumuzla ilgili olanlara değinilmiştir. Metin örnekleri, Mustafa Tatcı tarafından hazırlanmış olan Dîvân-ı Yûnus Emre adlı kitaptan alınmıştır. Bu kitaptaki

** Dr., fatos-ycinkaya@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-8864-1608.

numaralandırmaya aynen bağılı kalınmıştır. Yûnus Emre'nin şiirlerinde kullanmış olduğu can/ruh metaforunun daha iyi anlaşılabilmesi için yerli ve yabancı kaynaklarda bu metaforun kullanımını hakkındaki görüşlere yer verilmiştir. Canın uçması, can ölüm ilişkisi, kafes kuş ilişkisi kısaca ele alınmıştır. Bütün bu terimlerin ölümü çağrıştırdığı tespit edilmiştir.

Yûnus'un şiirleri incelendiğinde onun başlangıçta ölümü kabul etmediği görülür. Oysaki Yûnus'un ölüm karşındaki tavrının ne olduğu bellidir. Fakat Yûnus sadece kendi gözüyle bakmaz dünyaya. O, çevresindekilerinin gözüyle de bakar. Aslında Yûnus ölümden korkanlara yolculukları sırasında rehberlik eden biridir. Çünkü ölüm, vuslata ermek, sevgiliye kavuşmaktır.

Anahtar Kelimeler: Yûnus Emre, şiir, can, ruh, ölüm.

ABSTRACT

The theme of soul/spirit occurs frequently in the poems of Yunus Emre, one of the great poets of the Turkish world. In Yunus Emre's poems, soul is related to death. In his death-themed poems, the concept of soul/spirit is sometimes obvious and sometimes hidden. For Yunus, death is not something to be afraid of; on the contrary, it means reaching to a beloved, a friend. To die is the disappearance of the body, and the meeting of the soul with the friend because the material that dies is the body. The soul/spirit is immortal. Death is the liberation of the soul from the body in which it is imprisoned.

The paper discusses the soul/spirit theme in the poems from Yunus Emre Divan. Based on Yunus Emre's poems, while analysing what he meant by the concept of soul, concepts such as death and spirit, both related to soul, are also included in order to better understand the concept of soul.

The study gives the information about the life and works of Yunus Emre by using historical sources. Afterwards, it mentions the studies on Yunus Emre related to our research subject. The examples are taken from the e-book *Dîvân-ı Yunus Emre* prepared by Mustafa Tatci for the Ministry of Culture and Tourism. We used the same numbering as in the book itself. In order to better understand the soul/spirit metaphor that Yunus Emre used in his poems, the study includes the opinions on the use of this metaphor from domestic and foreign sources. The flight of soul, the relationship between soul and death, and the cage-bird relationship are briefly discussed. It has been determined that all these terms evoke death.

After analysing Yunus Emre's poems, it occurs that he didn't initially accept death. However, his attitude towards death is obvious. Nevertheless, Yunus doesn't just look at the world through his own eyes, he also sees it through the eyes of others. In fact, he is a guide to those who fear death, during their journey. The death means reaching ultimate union, reuniting with beloved.

Keywords: Yunus Emre, poetry, soul, spirit, death.

ZUSAMMENFASSUNG

Yunus Emre, einer der größten türkischen Dichter, befasst sich in seinen Gedichten ausgiebig mit dem Thema der Seele/des Geistes. In Emres Gedichten hängt die Seele mit dem Tod zusammen. In jenen seiner Gedichte, die sich mit dem Tod beschäftigen, ist der Begriff der Seele/des Geistes mal explizit und manchmal implizit zu finden. Der Tod ist dabei für den Dichter nichts, wovor es sich zu fürchten gelte. Im Gegenteil bedeutet der Tod für Emre, dass der Mensch seine Geliebte, seine Freunde erreicht. Sterben heißt, dass der Körper vergeht, die Seele hingegen ihre Freunde wiedersieht. Denn was vergeht ist der physische Körper. Die Seele/der Geist ist unsterblich. Der Tod ist die Befreiung der Seele von dem Körper, in dem sie gefangen ist.

Der Aufsatz beschäftigt sich mit dem Thema der Seele/des Geistes in den Gedichten in Yunus Emres Werk Yunus Emre Divan. Ausgehend von Yunus Emres Gedichten wird untersucht, was Emre mit dem Begriff der Seele meinte, während gleichzeitig auch Begriffe wie der des Todes und des Geistes, die im Zusammenhang mit jenem der Seele stehen, einbezogen, um letzteren besser zu verstehen.

In dieser Studie wurde zunächst auf historische Quellen zurückgegriffen, um Informationen über das Leben und Werk von Yunus Emre zu geben. Daraufhin wurde auf Studien Yunus Emre eingegangen, die sich mit dem Thema der vorliegenden Arbeit befassen. Die verwendeten Textstücke stammen aus dem Buch *Dîvân-ı Yunus Emre* von Mustafa Tatcı. Alle Angaben in diesem Aufsatz richten sich strikt nach den Seitenzahlen des genannten Werkes. Um ein besseres Verständnis der Seele/Geist-Metapher in den Gedichten von Yunus Emre zu ermöglichen, wurden in- und ausländischen Quellen bemüht, in denen diese Metapher erörtert wird. So werden das Motiv der fliegenden Seele, das Verhältnis von Seele und Tod und das Verhältnis von Käfig und Vogel kurz diskutiert. Dabei wurde festgestellt, dass alle diese Begriffe den Tod hervorrufen.

Bei der Analyse von Emres Gedichten fällt auf, dass er den Tod zunächst nicht akzeptiert. Dabei ist seine Haltung gegenüber dem Tod hinlänglich bekannt. Doch Emre betrachtet die Welt nicht nur aus seinen eigenen Augen, sondern auch aus jenen der Menschen in seinem Umfeld. Im Grunde genommen weist Emre denen, die sich vor dem Tod fürchten, auf ihrer Reise den Weg. Denn Tod bedeutet Vereinigung mit dem/der Geliebten.

Schlüsselwörter: Yunus Emre, Gedicht, Seele, Geist, Tod.

Giriş

Yûnus Emre'nin hayatı hakkında bilinenler çok azdır. Efsanevî hayatının dışında herhangi bir sağlam vesika ve belge bulunmamaktadır. Muhtelif kaynaklardan ve şiirlerinden hareketle bazı bilgilere ulaşılmıştır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki bir mecmuada yer alan “Vefât-ı Yûnus Emre, sene 720, müddet-i ömr 82” ifadesinden anlaşıldığına göre Yûnus, Hicrî 638 (Milâdî 1240/ 41)'de doğmuş, Hicrî 720 (Milâdî 1320/21)'de vefat etmiştir.¹ Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmaya başladığı ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Türk Beyliklerinin kurulmaya başlandığı XIII. yüzyıl sonlarında, Osmanlı Beyliği'nin filizlenmeye başladığı XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Anadolu havzasında doğup yaşamış bir Türkmen kocası, bir şâir derviştir. Yûnus'un yaşadığı yıllar Anadolu, Moğol akın ve yağmalarıyla, iç kavga ve çekişmelerle, siyâsî otorite zayıflığıyla, dahası kıtlık ve kuraklığın olduğu yıllardır (Köprülü, 2009: 248-259; Kaya, 2009: 8; Tatcı, 2002: 756).²

Yûnus Emre'nin *Risâletü'n-Nushîyye* ve *Dîvân* olmak üzere iki eseri bilinmektedir. H. 707/M. 1307-1308'de yazdığı *Risâletü'n-Nushîyye*, mesnevî şeklinde didaktik bir eserdir.³ *Yûnus Emre Divanı*'nın başında bulunan bu kısım küçük bir nesir parçası

- 1 Tarihî kişiliği menkıbelerle iç içe giren Yûnus Emre'nin destanî hayatına dair ilk ve en geniş mâlûmat Uzun Firdevsî'nin yazdığı sanılan *Vilâyetnâme-i Hacı Bektâş-ı Velî*'de yer almaktadır. Yûnus Sarıköy'de yaşayan, çiftçilikle geçinen fakir bir kişidir. Bir süre Hacı Bektâş-ı Velî'nin yanında kalır. Daha sonra Hacı Bektâş-ı Velî onu Taptuk Emre'nin yanına yollar. Yûnus kırk yıl tekkeye hizmet ettikten sonra bir gün mürşidi Tapduk Emre, “Yûnus, vakit geldi, o hazinenin kilidini açtık, nasibini aldın, hünkârın nefesi yetiştî, sen söyle!” der. Gönlü açılan, gözlerinden perde kalkan Yûnus “şevk denizine düşüp” inci ve mücevher değerinde sözler söylemeye başlar. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin, şeyhi Üftâde'nin sohbetlerinden derlediği *Vâkı'ât*'ta yer alan Yûnus'la ilgili rivayetler *Vilâyetnâme*'de anlatılanları tamamlar gibidir (Tatcı, 2013: 600).
- 2 Yunus Emre'nin hayatı, şahsiyeti, ölümü vb. bilgiler için bk. Köprülü, 2009: 245-309. Yunus Emre'nin yaşadığı dönemin siyasi ortamı hakkında bk. Baykara, 2012: 15-42.
- 3 Didaktik bir tahkiye olan *Risâletü'n-Nushîyye*, insanın, insân-ı kâmil olma yolunda yaşadığı sülûk denilen manevî yolculuğunu anlatmaktadır. Yûnus, bu manâ yolculuğunu anlatırken devrin sosyal ve kültürel değerleriyle, mücâhede, aşk, muhabbet, kanaat, ıstırap gibi ledünnî hâllerin evrensel kavramlarını kaynaştırıp kısmen sembolik bir mesnevî kaleme almıştır. Baştaki on üç beyitlik kısımda Yûnus, insanın Allah tarafından nasıl yaratıldığını anlatır: insan, anâsır-ı erbaa ve cândan ibarettir. Anâsır-ı erbaa, insan ölünce, tekrar asıllarına dönerler. Huy; Cân (Ruh) ölmez, ebedidir. İnsan bu dünyaya yaratılış sırrını öğrenmek için gelmiştir. İnsanın terkindeki toprak ile sabır, iyi huy, Tanrı'ya dayanmak, halka iyilik etmek, izzet ve şerefini korumak; su ile anlık, cömertlik, lütufta bulunmak ve Tanrı'yla buluşmak sıfatları gelmiştir. Bu sekiz sığata karşılık, insana, yel ile yalanın, riyânın, tizliğin ve nefsin; od ile de kibrin, şehvetin tama'm ve hasedin geldiği bildirilir. Diğer taraftan insana cân ile de izzet, vahdet, utanma ve hâl edepi verilmektedir (Tatcı, 2002: 771).

olan 573 beyitlik “fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilât” vezninde bir mesnevidir. Yûnus, *Risâletü'n-Nushbiyye* mesnevisini belli bir plana göre yazmıştır. Giriş kısmını teşkil eden on üç beyitlik kısımda Yûnus, Tanrı'nın insanı nasıl yarattığını anlatır. Tanrı insanı maddî ve manevî (suret ve can) olmak üzere başlıca iki unsurdan yaratmıştır. Suret (vücut); su, ateş, toprak ve havadan mürekkeptir. Bunlar insan ölünce tekrar geldikleri yere, tabiata karışırlar. Can; sureti diriltten, aydınlatan varlık, yani ruh, ebedîdir. Ölmez. Ruhun bu dünyada tecelli için vücuda ihtiyacı vardır. Tanrı bu dünyaya ruhu, olgunlaştırmak, varlığın sırrına ulaşmak için göndermiştir. Maddî ve fânî vücut ile manevî ve ebedî ruh, mahiyetleri itibarıyla birbirlerine zıttır. Vücut insanı dünyaya bağlar, ruh ise Tanrı'ya yükselmek ister (Timurtaş, 1972: 38; Kaplan, 1973a: 65-66).

Yûnus Emre'nin *Dîvân'ı* Türkçe yazılmış büyük çoğunluğu ilahîlerden oluşan üç yüz kadar şüirden meydana gelmiş bir eserdir. Fakat ona isnat edilen şüirlerin sayısı bini geçmektedir. Buna sebep, kendisinden sonra birkaç Yûnus'un daha gelmesidir. Yûnus'un şüirleri ile diğerlerini ayırmak pek de güç değildir. İlahilerin büyük bir çoğunluğu hece ölçüsüyle söylenmiş olmasına rağmen aruz ölçüsüyle ve gazel nazım biçimiyle söylenmiş şüirleri de mevcuttur. *Divan* hakkındaki en eski tarih Şinasi Tekin'in bir mecmuaya dayanarak verdiği 707 (1307) yılıdır. Birçok nüshası⁴ içinde en eskilerinin XIV. yüzyıla kadar geriye gittiği tahmin edilmektedir. Yûnus'un 417 şüirinden 138'i aruz, diğerleri hece vezniyle yazılmıştır. Şüirlerin çoğunluğu beyit esasına göre, bir kısmı da musammat tarzında tertip edilmiştir (Timurtaş, 1972: 38; Kaya, 2009: 9; Tatcı, 2013: 603).

Anadolu'da Yûnus Emre ile ilgili yapılmış birçok çalışma mevcuttur. Yûnus Emre hakkında yapılan tezler ise şunlardır: Mustafa Tatcı (1990) “Yûnus Emre *Dîvânı* (İnceleme- Metin), Gazi Üniversitesi SBE (Doktora Tezi). Behçet Dede (1990), “Yûnus Emre'nin Eserlerinin Tahlili”, Uludağ Üniversitesi SBE (Doktora Tezi). Bayram Dalkılıç (1992), “Yûnus Emre'de Allah-Âlem-İnsan Münasebet”, Selçuk Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi). Elif Dursun (2009), “Din Felsefesi Açısından Yûnus Emre'de Tanrı ve İnsan”, Erciyes Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi).

4 Yunus Emre *Divanı'nın* Nüshaları; Karaman Nüshası, Fatih Nüshası, Yahya Efendi Nüshası, Nuruosmaniye Nüshası, Bursa Nüshası, Ritter Nüshası, Viyana Nüshası, Mustafa Canpolat Nüshası, Raif Yelkenci Nüshası, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Nüshası, Karaman Nüshası hakkında daha fazla bilgi için bk. Uysal 2017: 211-227; Timurtaş, 1972.

Burcu Yaşın (2018), “Yûnus Emre Dîvânı'nda Anâsır- 1 Erba'a”, Fırat Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi).⁵

Çalışmada Yûnus Emre'nin şiirlerinden hareketle Yunus'un *can (ruh)* kavramı ele alınıp incelenecektir. Çalışmada kullanılan örnekler, Mustafa Tatcı tarafından Kültür ve Turizm Bakanlığı için hazırlanmış olan Dîvân-ı Yûnus Emre adlı e- kitaptan alınmıştır. Bu kitaptaki numaralandırma kullanılmıştır.⁶

Giriş kısmında Yûnus Emre'nin tarihi ve efsanevi hayatı ile eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Şimdi ise Yûnus Emre'nin ölüm hakkındaki düşüncesi ve ölüm karşısındaki tavrı ele alınıp incelenecektir. Yûnus Emre ölümü anlatmak için can/ruh metaforunu kullanmıştır. Bu metaforun daha iyi anlaşılabilmesi için yerli ve yabancı kaynaklarda can/ruh metaforunun kullanımı hakkındaki görüşlere yer verilecektir. Yûnus, şiirlerinde ölümü anlatırken sıklıkla kuş-kafes-hapis metaforlarını kullanmıştır. Çalışmamızda Yûnus'un şiirlerinden hareketle onun ölüm karşısındaki tavrı incelenecektir.

Yûnus Emre'nin Şiirlerinde Can Tasavvuru

“Can”, Yûnus Emre'nin şiirlerinde çokça kullanılmış bir kelimedir. Zaman zaman can yerine ruh kelimesi kullanılmıştır. Yûnus Emre'nin şiirlerinde can bazen açık bir şekilde kullanırken bazen de örtük biçimde farklı ifade ve kelimelerle anlatılmıştır. Can, ruh ve ölüm kavramlarıyla ilişkisi olan bir kavramdır. Çalışmanın içinde bazen can bazen de can anlamına gelen ruh ifadesinin geçtiği şiirler kullanılmıştır.

Can, Sanskritçe olduğu ileri sürülen bir kelimedir. Sanskritçe'den Farsça'ya geçmiş ve farklı mânalar kazanarak Çince ile Arapça dâhil belli başlı Şark dilleriyle Türkçede olduğu gibi birbirine yakın şekilde telaffuz edilmiştir. Rüzgâr, nefis, ruh, beden hayatiyetini sağlayan ana unsur mânalarına gelmektedir. Arap edebiyatında *ruh*, Türk ve Fars edebiyatlarında ise ruhla beraber daha çok *bedenin canlılığını sağlayan unsur* mânasında kullanıldığı görülmektedir. Tasavvufî bir terim olarak *can*, insan ruhu mânasına geldiği gibi nefis-i rahmânî ve tecelliyât-ı ilâhîden kinaye olarak da kullanılmıştır (Uzun, 1993: 138-139). Yûnus'a göre can; Tanrı'nın nurunun tecelli

5 Yûnus Emre hakkında çok fazla çalışma yapılmıştır. Burada sadece Yûnus Emre hakkında yapılan tezlere yer verilmiştir. Yapılan bu tezler Yûnus ve şiirleri hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmalardır.

6 Dîvân-ı Yûnus Emre, DYE şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır.

etmesiyle ortaya çıkmış, Tanrı'nın ilahî emri vermesiyle bedene girmiş, cismi ayakta tutan yegâne unsurdur. Ruh metafizik âleme aittir. Bedene birkaç günlüğüne misafir olarak gelmiştir (Dursun, 2009: 41-42).

Can; ten, beden, cisim, kalıp gibi isimlerle anılan maddî varlığa hayat veren esas unsur olduğundan bunlarla, özellikle ten ile çok sıkı bir ilişki içinde ele alınmıştır (Uzun, 1993: 138). İnsan ruh ve bedenden meydana gelmiştir. Bu iki kısım, mahiyeti itibariyle birbirinden ayrı ise de hakikatte birbirlerinden ayrılması mümkün değildir (Aydın, 2008: 40). Hak Teâlâ, insanı beden ve ruh denen iki unsurdan meydana getirmiştir. Bu unsurları akıl, kalp ve nefis denen ilahî cevherlerle eksiksiz bir şekilde donatmıştır (Okudan, 2012: 269; Baykara, 1990: 11-17). Yunus'a göre beden⁷, canın âleti, suret can menzildir. Cismi kâim tutan ancak candır, ruhtur. Yani ruh olmadan beden hareketsizdir. Beden ruhla hayat bulur, hareket kazanır (Dalkılıç, 1992: 88).

Can ve Ölüm Arasındaki İlişki

Can/ruh, genellikle ölümü çağrıştıran bir kavramdır. Yunus şüirlerinde genellikle canla ölümü yan yana kullanılmıştır. Türk edebiyat tarihinde ölüm temasını Yunus Emre kadar gerçekçi bir biçimde ele alıp işleyen şair yok denilecek kadar azdır. O, ölümü önce beşeri açıdan ve maddî olarak düşünür. Her canlı varlık gibi insan da bir gün ölecektir. Genç ölümler, bazı ölümlerin üç gün sonra duyulması, ölünün soğuk suyla yıkanması Yunus'u üzer. Yunus ilk zamanlarda ölümden korkar. Sık sık mezarlıkları tasvir ederek insanların ibret almaları gerektiğini hatırlatır (Dede, 1990: 70). O halde ölüm nedir? Ölüm; insan olma durumunu aşma ve öteki dünyaya geçme (Eliade, 2000: 116), ruhun bedenden uzaklaşıp vücudun dünyada bırakılması, bedeninin yok olması (Tokyürek, 2009: 181), zamanda var olan beden ile ezeli ruhun terkinin bozulmasından başka bir şey değildir (Demirli, 2009: 35). Diğer bir deyişle canın gövdeden ayrılmasıdır. İnsan bedeninde misafir olan can, vade tamam olunca

7 Yunus Emre, beden yerine zaman zaman vücut, cisim, ten kelimelerini de kullanmıştır. Ama genellikle beden için *süret* kelimesini kullanır. Yunus'a göre ruh bedene Allah tarafından yerleştirilmiştir. Bedeni meydana getiren birtakım unsurlar mevcuttur. *Anâsır-ı erbaa* diye bilinen toprak, su, ateş ve hava. Beden fânidir. Kendisine verilen ruhla hareketlenen beden, ruhun kendisini terk etmesiyle yok olacaktır. Ruh zamanı gelince kesinlikle bedeni terk edecektir. Ruhun bedeni terk etmesi acayip bir şey değildir. Çünkü dosttan, Allah'tan haber geldiğinde, buyruk gereği bu iş olmaktadır. Yunus Emre'ye göre ruhu insana veren Allah'tır. Allah tarafından yaratılan insan, belli bir müddet bu âlemde kaldıktan sonra ruh bedenden ayrılıp ahiret âlemine intikal edecektir. Ruh daimi ilahi aşkla dolup taşıdığı için nefsin isteklerine karşı çıkar (Dalkılıç, 1992: 87-89).

dünya değiştirir. Günü geldiğinde Allah, insana emanet olarak verdiği canı geri alır, böylece ölüm gerçekleşir (Osanova, 2016: 138).

Geçmişten günümüze kadar genellikle ölümden sonra hayatın devam ettiğine, insanın maddî varlığından bağımsız bir cevherin⁸ mevcudiyetine inanılmıştır. Bu cevher ise ruh⁹ veya can olarak adlandırılmıştır (Güç, 2018: 197). Ölüm, dış görünüşü itibariyle korkunçtur. Başta vücut olmak üzere hayattaki her şeyi yok eder. İşte onun asıl mânası da bu yok ediştir (Kaplan, 1973b: 17). Ölüm, kâinata var olan bir gerçek ve sondur. Fakat ölen sadece bedendir. İslamiyet'te öte dünya inancı vardır. İnsanlar öldükten sonra öteki âlemde yaşamaya devam edecektir. Ölüm yokluktan varlık doğuran bir ölümdür (Yaşın, 2018: 30). Ölümle yok olan, insanın fânî cephesidir. Vücut ve vücuda bağlı olan şeyler ölür, can veya ruh ölmez. *Ten fânîdür cân ölmez çün gitti girii gelmez / Ölürise ten ölür cânlar ölesi degül* (DYE 158/2). Yûnus aslında ölümden değil ölümden sonraki hayattan korkar. Çünkü bu dünyada iken yaptıklarının hesabını veremeyeceği endişesindedir. *İy yârânlar iy kardaşlar korkaram ben ölem diyü / Öldüğümü kayuramazam üdüğümü bulam diyü* (DYE 285/1; Dede, 1990: 154-156). Ölüm bazen bütün yüklerden ve her türlü maddî varlıktan kurtulmaktır.

Dinler veya inançlar kurtuluş için birbirinden farklı yollar öne sürerler. Ayrıca insanın neyden ve nasıl kurtulacağına vereceği cevaplar da farklılık gösterebilir. İslamiyet'te kurtuluş cennete gitmek olarak kabul edilirken Hint dinlerinde ise kurtuluş doğum-ölüm-yeniden doğum çarkından kurtulmak şeklinde kabul edilir. İnsanın ruhu sadece bir tek bedene mahkûm değildir. Beden sadece ruhun taşıyıcısıdır (Derin, 2016: 34).

Ruhunu malın ve mülkün esaretinden kurtaran kişi kâinata başka bir gözle bakar. Tanrı'yı ve ebediyeti görür. Ölüm ise artık onu korkutmaz. Zaten o, ölümün alacağını kendisi peşin peşin vermiştir. *Hak'ı tıyanlara bugün yarın yok*. Kendine hâkim olan insan ölümün yapacağını kendiliğinden yapar. Ölmeden her şeyin fânî olduğunu bilir (Kaplan, 1973a: 78). Yûnus'un korkusu Tanrı'ya ulaşmadan önce göçüp-gitme endişesidir. *Ölümden ne korkkarsın çünki Hakk'a yararsun/ Belk'ebedî varasın ölmek fâsîh işidir*. Maddî ölüm onun için bir anlam taşımaz. Maddî ölümü düşünmek fâsîd içindir.

8 Bu cevheri, Tanrısal öz olarak kabul etmek mümkündür. İlk yaratımda öz yaratılmıştır. Öz, Tanrı'nın yoktan var ettiğidir. Öz, sevgiliden ayrılan, aşk iksiri içirilmiş bir yaratımdır. Öz Tanrı'nın ruhundan ve suretinden izler taşımaktadır (Yeşiltaş, 2011: 167).

9 Sümer, Akad, Bâbil, Eski Yunan, Mısır ve Çin'de, tek Tanrılı dinlerde ve diğer inanç sistemlerinde ruh kavramı hakkında bk. Güç, 2018:197-199.

O, maddî ölüme, kendisinin maddî olarak dünyadan ayrılışına önem vermez (Yıldırım, 1972: 46-47). Yûnus, günahkâr bir biçimde ölüp Allah'ın karşısına çıkmaktan korkar. Bu sebepten nefsinin terbiye etmek, dünya nimetlerinden vazgeçmek için uğraşır. Azrail gelip canını almadan önce ölmek ister. *Cân alıcı hod geliser emâneti vir diyiser / Ben emâneti ıssına vireyim andan varayım* (DYE 210/3).

Yûnus'a göre insan Tanrı'ya ulaşabilmek için evvela ölüm veya yokluk çölünü aşmalıdır. Ancak yokluk fikri insanı varlığa götürür. "Ölmeden önce ölmek"nin manası budur. *Öleliüm ölmez iken yine ölmemeğ için* (251/1) (Kaplan, 1973b: 20). Yûnus Emre insanlara *ölmeden önce ölümlü* tavsiye eder. *Bu cân sana bâkî kalmaz / Anda varan girü gelmez / Son pişmânlık assı kalmaz / Gel ikrâr it erenlere* (DYE 314/6). *Gider gönül teşvîsüni / Bezeme hoyrat nakşunu / Uçurmadın cân kuşunu / Gel ikrâr it erenlere* (DYE 314/4). *Ölmeden evvel ölmek* insanı, maddi hazlara ve bedensel zevklere yönelten nefsi heveslerden arındırmakla mümkün olacaktır. Nefsin ölümü ise nefsi aç ve susuz bırakmak ya da halkın eza ve cefasına katlanmak gibi değişik şekillerde olur (Yaşın, 2018: 30). Hayattaki her insan ölecekse ölüm *gelecektir*. Bu sebepten ölmek önce ölmek gerek. Bu ise Tanrı'ya ulaşmak yani ebedileşmek demektir. *Ölümlü haberi gelmedim / Ecel yakamız almadın / Azrâîl hamla kılmadın / Gel dosta gideliüm gönül* (DYE 160/9; Dede, 1990: 154-156).

Canın Uçması

Kadim dinî inanç sistemlerinde ölüm, ruhun bir nefes gibi ağızdan çıktığı şekilde düşünülmüştür. Nefesle ilişkisi açısından ruh "nefes ruhu" diye adlandırılmıştır. Ayrıca beden ve ruhun birbirinden ayrı olduğu, ruhun bedende sadece geçici bir süre ikamet ettiği düşünülmüştür. Tanrısal bir özden gelen ve kendi alanına tekrar dönmeyi isteyen ruhun bedende mahpus olduğuna inanılmıştır (Güç, 2018: 197). *Bildük gelenler geçdiler gördük konanlar göçdiler / İşk şarâbın için cânlar uymaz göçmege konmağa* (DYE1/10). Ruhlar genellikle kuş gibi uçup giden bir şekilde tasarlanmıştır. Eski Türklerle göre de ölüm, ruhun bedenden ayrılmasıyla vuku bulurdu (Aydın, 2008: 78;80). Yûnus'un şiirlerinde insanın canı kuşa, vücudu ise kafese benzetilir. Tutsak olan bu kuş, Allah'a ulaşmak için günü geldiğinde kafesten uçar. O zamana kadar bedende konuktur. *İşbu söze Hak tanukdur bu cân gevdeye konukdur / Bir gün ola çka gide kafesden kuş uçmuş gibi* (DYE 388/2).

Zamanı gelince emanet olan can tıpkı bir kuş gibi kafesi terk edip ait olduğu mekâna dönecektir. *Beniüm cânım bir kuş durur gevdem anun kafesidir / Dostdan haber*

geliceğiz bir gün uçar kuşum benüm (DYE 204/4). Bu durum ruhun ölümsüz olduğunu gösterir. *Rub asla ölmez*. Ruh, doğum ve ölüm okyanusunda döner durur, her zaman kendisi için farklı bir beden bulur. Budizm, Manihaizm ve İslam inançlarında ruhun hiçbir zaman yok olmadığı inancı vardır (Tokyürek, 2009: 182).¹⁰ *Kan degül benüm aşum hrs u bevâ yoldaşum / Hazret'e uçar kuşum meger tene girmişem* (DYE 227/4).

Yûnus Emre'nin şiirlerinde ölüm, kuşu özgürlüğe gerçek sahibine ulaştırın bir hürriyet elidir (Yıldırım, 2011: 102). Ölüm, bir yok oluş değil aksine tutsak edilmiş cevherin yaratıcısına kavuşmasıdır. Cân bedenden uçacak menzilden göçecek / Ol cihâna geçecek göze 'iyân olasin (DYE 261/5). O, *Dos'*undan gelecek haberi beklemektedir. Benüm cânım bir kuş durur gevdem anun kafesidür. Dostdan haber geliceğiz bir gün uçar kuşum benüm (DYE 204/4), Çün cân agdı Hazret'e varak it âhirete / Tanla turan tâ'ate Tanr'evine ir gider (35/6).

Tanrı'dan ayrılıp dünyaya gelen can, burada uzun tecrübelerle olgunlaştıktan sonra tekrar asıl vatanına dönmek ister.¹¹ *Benüm bunda kararum yok ben bunda gitmeye geldüm*. İnsanın asıl vatanı *mülk-i ezeldir*, yani Tanrı'dır. Dünyaya gelen insan tekrar ona dönecektir. Vücuda giren canın kendisini ve dünyayı aşmak istemesinin sebebi asıl yurduna olan derin bağlıdır. İnsan bu dünyalı değildir. Onun asıl vatanı *öte'*dedir. Oradan buraya gelmiştir, tekrar oraya gidecektir. *Bî-mekânım bu cibanda menzîl ü durağım anda* (Kaplan, 1973b: 23-24). Beden insanı dünyaya bağlar. Rûh ise Tanrı'ya

10 Budizme göre ölüm, hiçbir canlı için bir son değildir. Aksine, *Karma* felsefesine göre ruh tekrar tekrar vücut bulur. Gnostik bir din olan Manihaizmde ölüm kavramı ise ruhun beden hapisanesinden kurtulması şeklindedir. Budizm ve Manihaizmde vücuda pek önem verilmez. Vücut bir kalıp ya da bir hapisanedir, ruh onun içinde hapsedilmiş ve daima buradan kurtulmayı umut etmiştir; yani asıl "töz"e kavuşmayı arzulamıştır. Burada önemli olan ruhun vücuttan çıkıp boş kalıbı, hapisaneyi yani bedeni dünyada bırakmasıdır. Eski Uygur Türkçesinde et'öz kod- ifadesi bu manada anlamlıdır. Eski Uygur toplumu da vücudun fâniliğini et'öz erser beksiz meğsüz titir "Vücut ise fânidir." sözüyle ifade eder (Tokyürek, 2009: 169- 182).

11 Devir/ devriyye; Bir'den gelen sudur, zuhur çok'un tekrar ona dönüşü ve manevî âlemden maddî âleme gelen ruhların ilk ve aslı vatanlarına geri gitmeleridir (Uludağ, 2001: 105,106). Mustafa Tatcı'ya göre, devir; "insanın varlık veya oluş dairesini tamamlamasıdır. Bu oluş, varlığın yaratıcı noktadan çıkıp iniş ve çıkış kavislerinden geçerek tekrar yaratıcı noktaya ulaşması ve ulaştığı birlik noktasında oluşa iştirak etmesi" şeklinde tanımlanabilir (1997: 241). Pakize Aytaç'a göre "ruhun ölümsüzlüğü, Tanrı'nın yetkinliği, bütün yaratılanların ve evrenin Tanrı özünden fişkırdığı, insan ruhunun bedenden ayrılınca ana kaynağı olan ilahi âleme döneceği" gibi temel fikirlere zemin hazırladığı görülmektedir (2011:2). Bk. Uçman,1982: 84-94; Güzel, 1979-83:121-139; Gölpınarlı, 1963:70-82.

yükselmek ister (Tatçı, 2002: 771). Kurtuluş süflî madde âlemine düşen ruhun tekrar ilahi âleme yükselmesidir. İlahi âlemin bir parçası olan ruh ölümsüzdür. Ölüm süflî olan maddi varlık için geçerlidir (Sarıkçıoğlu, 2000: 128). Ruhun yükselmesi maddî olarak ölmek anlamına gelmektedir. Ölüm, Tanrı'ya kavuşma, kurtuluş demektir.

Yûnus'a göre insanın varlığı doğumla başlamaz, can ezelden beri vardır. *Âdem yaradılmadın cân kalıba girmedin / Şeytân la'net olmadın Arşıda sayvân bana* (DYE 12/5) (Kaplan, 1973b: 21). Derviş Yûnus'a göre can, Allah tarafından bedene teslim edilmiş bir emanettir. O, "Emanet virilen canı, gel ıssına vir diyeler" dizeleriyle bu düşüncesini dile getirmiştir. Emanet, vakit tamam olduğunda Allah'ın emri, Azrail'in pençesiyle alınıp gerçek sahibine verilir. Yûnus'a göre ölüm, asla bir yok oluş değildir. Ona göre ölüm, mutlak yaratıcı olan Allah'a kavuşmanın yoludur. Hayatını tasavvuf düşüncesine göre şekillendiren, duygu dünyasını yine aynı düşünce doğrultusunda zenginleştiren Yûnus Emre, ölümü yeniden doğuş olarak görür. Dünya, gerçek âlemin aldatıcı bir yansımasından ibarettir. Gerçek âleme gidebilmenin, Allah'la vuslata erebilmenin ilk koşulu, geçici dünyada yaşayıp ecel şerbetini içmek, ölüm merdivenini tırmanmaktır. Yûnus, ölenleri görüp ölüm gerçeğini kabullendikçe fenâdan uzaklaşıp bekâya yaklaşır, nefisini terbiye eder, ölmeden önce ölür. Yûnus'a göre kalbi ilahî aşkla dolu olan âşıklar ölmez. *Âşık öldi diyü sala virürler / Ölen hayvan durur âşıklar ölmez* (DYE 113/8). Yûnus ölümü, Allah'a ulaşmada aracı olarak görür. Ona göre ölüm; canı, Hazret'e uçurmaktır: *Sürdüm 'ömriümi geçürdüm / Cânım Hazret'e uçurdum / Ecel şerbetin içürdüm / Esenledüm dünyâm seni* (DYE 413/2). *Cân bedenden uçacak menzîlinden göçecek / Ol cibâna geçecek göz'e 'iyân olasın* (DYE 261/5; Yıldırım, 2011: 99-100) dizelerinde bu düşüncenin izlerini görmek mümkündür.

Yûnus, ölümden korkmaz. Fâni dünyayı terk edip bir an önce Hakk'a ulaşmayı arzular. *Tutulmadı Yûnus cânı geçdi Tamu'dan Uçmak'dan / Yola düşüp dosta gider gine aslın ulaşmaga* (DYE 1/11). *Ervel dabı bu 'akl u cân seninleyidi asl-ı kân / Âbir giriü sensün mekân anda varam senden yana* (DYE 8/2).

İnsan, madde ve ruhun ortak alanıdır. Madde ve ruhun sonsuz gücü, insanda mevcuttu. Günümüz insanı atalarının hataları yüzünden bu güçten mahrum olmuştur. İlk zamanlarda insan her türlü melekeye sahipti. Uçabilme, suyun üstünde yürüyebilme, maddeye hükmetme gibi her türlü güce sahip olduğu düşünülür. İnsanoğlu doğacak ve ölecektir. Bilincin sonsuz imkânlarına kavuşma zamanı gelince insan tekrar eski melekelerine kavuşacaktır (Yeşiltaş, 2011: 165-166). Tanrı insanı

dünyayı görsün diye yollamıştır. *Çalâp viribidi bizî var dünyeyi görin diyü / Bu dünye hod bâkê degül mülke Süleymân neyimîş* (DYE 120/4). Fakat Yûnus bu durumdan pek hoşnut değildir. *Kim senün lezzetünden cânı dad almazsâ / Yürür bir cânsuz sûret 'âlem halinden bâgam* (DYE 202/2).

Yûnus'a göre emanet olarak verilen can, günü geldiğinde geri alınır. İnsanoğlu Allah'ın huzuruna mahcup ve pişman olmayacak bir şekilde çıkmalıdır. Çünkü öbür dünyadaki hayat sonsuzdur, oradan geri dönüş yoktur. *Bu cân sana bâkê kalmaz / Anda varan girü gelmez / Son pişmânlık assı kulmaz / Gel ikrâr it erenlere* (DYE 314/6) *Her kim bu şâra geldi bir labza karâr kaldı / Girü dönüp gitmeği gelmez sefere benzer* (DYE 69/2; Ospanova, 2016: 135). Yûnus, nefesine yenik düşmekten korktuğundan bir an önce gitmek ister. *Gel gidelüm cân turmadın / Sûret terkini urmadın / Araya düşmân girmedin / Gel dosta gidelüm gönül* (DYE 160/2). Yûnus, eğer nefesine yenik düşerse bir daha asıl mekânına geri dönmeyeceğinden endişelenir.

İnsanoğlu, maddi dünyada bir misafirdir; burada geçici bir süre bulunduktan sonra eninde sonunda asıl vatanına dönecektir. "İnsanın asıl vatanı 'mülk-i ezel'dir, yani Tanrı'dır" (Kaplan, 1992: 121; Ospanova, 2016: 135). *Bu dünyeye gelen kişi âbir yine gütse gerek / Mûsâfirdür vatanına birgün sefer itse gerek* (DYE 139/1). Yûnus, ilk zamanlarına dönmek özlemi içindedir. *Ezelî bilişidük birlige yitmiş idük / Sen bu sûrete bakema vücûd cân vi'âsudur* (DYE 33/6). *İy gönül bize kerem kıl bile seyrân idelüm / Cân u tenden geçübem gel 'azm-i cânân idelüm* (DYE 200/1). *Çarb-ı felek yogıdı cânlarımız var iken / Biz ol vaktin dost idük 'Azrâil agyâr iken* (DYE 243/1).

Dosta ulaşmanın ise canı terk etmekle mümkün olacağına inanmaktadır. *'Âşıkê ki cânâ kaldı 'âşık olmaz / Cânın terk itmeyen ma'sûkê bulmaz* (DYE 113/4). *Yûnus cânını berk it bildüklerini terk it / Fenâ olmayan sûret şâhına vâsıl olmaz* (110/8).

Dünyaya gelen her insan mutlaka bir gün bu yolculuğa çıkar, öteki dünyaya göç eder. Türk kültüründe ölüm bir yolculuk, bir gidiş, göçtür. Ölümün bir son olmayıp gidilecek yerde de hayatın devam ettiği inancı hâkimdir. Ölümle her şeyin bitmediğine, ölümle yok olunmayıp fânî dünyadan ebedî dünyaya geçildiğine inanılmıştır. *Bildük gelen geçirimîş konan girü geçirimîş / 'İşkê şerbetin içirimîş her kim bu ma'nâden tuyar* (DYE 28/8). *Bildük gelenler geçdiler gördük konanlar göçdüler / 'İşkê şarâbın içen cânlar uymaz göçmeğe konmaga* (DYE 1/10; Ospanova, 2016: 134).

Ölümsüz bir insan olmadığı gibi aynı zamanda ölüm dönüşü olmayan bir hakikattir. Dolayısıyla insanoğlu sağlıklıyken öteki taraf için çalışmalıdır: *Yaratdı Hak dünyâyı Peygamber dostlığına / Dünyâyâ gelen gider bâkê kalası degül / Yûnus gözün görürken yaragun eyleyigör / Gelmedi anda varan girü gelesi degül* (DYE 158/7-8; Ospanova, 2016: 135).

Can, zamanı gelince bedenden ayrılacaktır. Çünkü *Buyruk öyle gelmiştir*. Bedenden ayrıldıktan sonra yok olmayacaktır. Çünkü *can ölmez*. Can nurdandır bu sebepten ölümsüzdür. Bedenden çıktıktan sonra *can* Hakk'a kavuşacaktır (Dalkılıç, 1992: 86-87). Yûnus Emre'ye göre *can* insana ilâhî emirle verilmiş ve ilâhî emirle alınacaktır. *Ansuz olursam ölürem anunla diri oluram / Siz sanmanuz ki diriliği hemîşe cândan tutaram* (DYE 180/6; Dede, 1990: 160).

Tasavvufta “Vahdet-i vücûd” anlayışını benimseyen mutasavvıflarca Cenâb-ı Hak, “Vücûd-ı mutlak” olarak kabul edilmekte; buna göre de kâinatta mevcut bütün varlıklar Cenâb-ı Hakk'ın isim ve sıfatlarının değişik şekillerde tecellileri olarak görülmektedir. *Ben bu cibâna gelmedim sultân-ı cibândaydum / Sözî girçek hükmî revân ol hükm-i sultândaydum* (DYE 172/1). Yûnus Emre'nin şiirlerine bakınca onun artık Tanrı katına yükselmiş, ilâhî nûra garkolmuş, bekâbillâha ermiş ve her şeye gücü yeten bir varlık mertebesine erişmiş olduğu anlaşılmaktadır. *İy yârânlar iy kardaşlar sorun bana kandıydum / Dilersenüz eydivirem ezêlî vatandıydum* (DYE 168/1). Mutasavvıflara göre yeryüzündeki bütün varlıklar tek tek Cenâb-ı Hakk'ın bir sıfatına, insan ise “ahsen-i takvîm” üzere ve “eşref-i mahlûkat” olarak yaratıldığından dolayı, mutlak varlığın bütün isim ve sıfatlarına, yani bir bakıma doğrudan doğruya zâtına mazhurdur. Ancak Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları insan şeklinde tecellî etmeden önce, basitten mükemmele doğru bir sıra takip eder ve kâinatta mevcut bütün varlıklardan süzülüp geçmek suretiyle insana doğru gelir. Mutlak varlığın sıfatlarının kâinattaki bütün varlıklardan süzülüp en sonunda insan kisvesine bürünerek tecellî etmesine tasavvufta “devir” nazariyesi; mutlak varlıktan insanın vücut bulmasına, insandan da gayret ve kabiliyetine göre “hakikat-ı insaniye”ye ulaşarak “insan-ı kâmil” suretinde tekrar aslına dönüşüne kadar süren “devir” hadisesini anlatan manzumelere de tasavvuf edebiyatında “devriyye” denilmektedir (Uçman 2010: 15-16).

Yûnus'a göre dünyaya gelmekteki maksat insanın kendisini ve Tanrı'yı bilmesidir. İnsanın varlığı kendisiyle başlamaz ve bitmez. Can ezelden beri vardır, bu dünya *seyrini* tamamladıktan sonra yoluna devam edecektir. Beden içindeki can Tanrı'ya ulaşmak

için hareket edip durur (Kaplan, 1973b: 25-26). Yûnus'a göre *Can hod Hakê*'ın kudretidir. *Bilenlere sormak gerek bu tendeki can neymiş / Can hod Hakê'un kudretidür tamarıdağı kan neymiş* (DYE 64/1). Can aynı zamanda *nurdandır* ve *nura* karışacaktır. *Can Nurdandır(u) nura karışır / Aybeyleme suret olursa fanî* (198/5; Dede, 1990: 159).

Yûnus'un insan ezeliği hakkında pek çok mısrası bulunduğunu belirtmeliyiz. *Yogıdı bu barigâh varıdı ol padişâh / Âb bu İşk elinden âb derd oldı dermân bana* (DYE 12/4). *Âdem yaratılmadan can kalıba girmeden / Şeytan la'net olmadan Arşıdı sayvan bana* (DYE 12/5). Bu beyit insanın ezeliği fikriyle yorumlanabilir. İlk beyit, Hz. Peygamber'in, "Allah vardı, O'nunla birlikte başka bir şey yoktu" anlamındaki bir hadisinin ifadesi olarak yorumlanabilir. *Çarb-ı felek yogıdı cânlarımız var iken* (DYE 243/1) Bu düşünce, "Allah vardı ve O'nunla birlikte bir şey yoktu" anlamındaki hadise eklenen ve a'yân-ı sâbiteye gönderme yapan, "Hakikatler sabitti, onlarla birlikte başka bir şey yoktu" düşüncesiyle paralel görünmektedir. Burada insanın hakikatin, feleklerin ve zamanın yaratılmasından önce varlığından söz edilmektedir (Demirli, 2009: 33-34).

Sonuç

Yûnus Emre, ölüm kavramına şiiirlerinde oldukça fazla yer vermiştir. Ölümü bazen açık bazen de örtük biçimde anlatmıştır. Can/ruh kavramını, daha çok örtük biçimde anlattığı şiiirlerinde kullanmıştır. Bazı dinlerde ve inanç sitemlerinde canın vücudu kuş şeklinde terk ettiği inancı mevcuttur. Bu inançtan hareketle Yûnus Emre ölümü anlatırken onu kuşa benzetir. Ruh ile beden ilişkisini kuş ile kafes ilişkisine benzetmiştir. Ona göre can/ruh kafese hapsedilmiş bir kuştur.

Yûnus'a göre ölüm yokluğun altındaki varlıktır. Ölüm, tanrısal öz taşıyan canın bütün fâniliklerden arınıp ilk temiz/pak hale dönme olayıdır. Can/ruh kafese hapsedilmiş özüne ulaşmak için çırpınan bir tutsaktır. Ruhun nefesine yenilip kirlendiği de olur. Yûnus bu kirlilikten çok korkar. Nefsine yenik düşmüş bir şekilde Allah'a ulaşmaktan korktuğu için Azrail gelip henüz canını almamışken ölmeye önce, ölmek için uğraşıp durur. Yûnus, ölümün bir kurtuluş olduğuna inanıp Dost'un çağıracağı günü beklemeye başlar. Artık Yûnus'un bir tek muradı vardır can kuşunu Dost'a uçurmaktır.

Yûnus'un şiiirleri incelendiğinde onun ölümden korktuğu düşünülebilir. Oysaki Yûnus, ölümün varlığını her daim kabul etmiştir. Yûnus şiiirlerinde her daim kendi yolculuğunu anlatmamıştır. Zaman zaman çevresinde yaşayanların yolculuğunu da

anlatmıştır. Onların gözüyle de dünyaya bakmaya çalışmıştır. Ölümden korkanlar aslında onun çevresindeki insanlardır. Sonuç olarak Yûnus ölümü; maddi yok oluş, kurtuluş, özgür olma, aslı mekâna ve Dost'a ulaşmak olarak görür. Böyle düşünen birin ölümden korkması düşünülemez. Yûnus'un korktuğu tek şey nefesine yenik düşmesidir.

KAYNAKÇA

- AYDIN, Mehmet (2008). *Dinler Tarihine Giriş*. (Genişletilmiş 4. Baskı). Din Bilimleri Yayınları.
- AYTAÇ, Pakize (2011). “Devriye Metinlerinde Geçen Omurga Kavramlar”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*. 2011/2. 1-40.
- BAYKARA, Tuncer (1990). “Hacı Bayrâm Velî ve Şehir Hayatı”. *Hacı Bayrâm Velî Sempozyumu Bildirileri*, 8-9 Mart 1990 Ankara. 11-17.
- BAYKARA, Tuncer (2012). “Sufî ve Çevre: Yunus Emre Anadolu’sunda Siyasal ve Toplumsal Ortam”. *Yunus Emre*. (Ed.) Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. 15-42.
- DALKILIÇ, Bayram (1992). *Yûnus Emre’de Allah-Âlem-İnsan Münasebeti*. Selçuk Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- DEDE, Behçet (1990). *Yûnus Emre’nin Eserlerinin Tablîli*. Uludağ Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi.
- DEMİRLİ, Ekrem (2009). “Tasavvufun “Tutarlılık” Arayışında Bir Yorum Çerçevesi Olarak Vahdet-i Vücûd: Yûnus Emre’de Vahdet-i Vücûd Anlayışının Yansıması Hakkında Bir Değerlendirme”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 2009/21. 25-49.
- DERİN, Serkan (2016). *Tasavvuf ve Budizm Klasiklerinin Kavramlar Üzerinde Karşılaştırılması*. Ardahan Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi.
- Dîvân-ı Yûnus Emre*. (Haz.) Mustafa Tatcı. Kültür ve Turizm Bakanlığı e- kitap. (<https://temucin.files.wordpress.com/2014/12/Yûnus-emre-dc3a2c3a2c4b1.pdf>) (20.05.2020).
- DURSUN, Elif (2009). *Din Felsefesi Açısından Yûnus Emre’de Tanrı ve İnsan*. Erciyes Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ELİADE, Mircea (2000). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kalcı Yayınevi.
- GÜÇ, Ahmet (2018). “Ruh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35. Cilt. 197-199.
- GÜZEL, Abdurrahman (1979-83). “Niyâzi-i Mısırî’nin Gözden Kaçan Bir Eseri (Risâle-i Devriye)”, *TKA*. XVII-XXI/1-2. 121-139.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki (1963). *Alevî-Bektâşî Nefesleri*. İstanbul: Remzi Kitapevi. 70-82.
- KAPLAN, Mehmet (1973a). “Yûnus Emre’nin İnsan ve Ahlâk Görüşü (Risâlat al Nushiyya’nın Tahlîli)”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. Cilt 21. 65-82.
- KAPLAN, Mehmet (1973b). “Yûnus Emre’ye Göre Zaman-Hayat ve Varoluşun Manası”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. Cilt XX. 11-26.
- KAPLAN, Mehmet (1992). “Yunus Emre’den Bir Şiir”, *Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 2 Mayıs 1991 İstanbul. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları. 127-131.
- KAYA, Doğan (2009). *Yûnus Emre ve Seçme Beyitler*. Vilâyet Kitabevi.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat (2009). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. (11. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

- OKUDAN, Rifat (2012). “Hacı Bayrâm Velî'nin Şiirlerinde Şehir Metaforu”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2012/16. 265-278.
- OSPANOVA, Gülmira (2016). “Yûnus Emre Divan'ında Ölümü Güzelleştiren İfadeler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 2016/41. 131-149.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem (2000). *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*. (3. Baskı). Isparta: Fakülte Kitabevi.
- TATCI, Mustafa (1997). “Niyâzi-i Mısri'nin Devriyeleri ve Devir Anlayışı”. *Edebiyattan İçeri -Dini Tasavvufi Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar-*. Ankara.
- TATCI, Mustafa (2002). *Yûnus Emre. Türkler Ortaçağ*. (Ed.) Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. Cilt 7. 756-782.
- TATCI, Mustafa (2013). “Yûnus Emre”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43. Cilt. 600-606.
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1972). *Yûnus Emre Dîvanı*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser (1.)
- TOKYÜREK, Hacer (2009). “Eski Uygur Türkçesinde ‘Ölüm’ Kavramı ile İlgili İfadeler”. *Bilig*. 2009/50. 169-198.
- UÇMAN, Abdullah. (Haz.) (1982). *Rıza Tefrik'in Tekke ve Halk Edebiyatı ile İlgili Makaleleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. 84-94.
- UÇMAN, Abdullah (2010). “Tasavvufta Devir Anlayışı ve Yûnus Emre'nin Devriyeleri”. *Doğumunun 770. Yıldönümünde Uluslararası Yûnus Emre Sempozyumu Bildirileri*, 26-27 Kasım 2010 İstanbul. 15-24.
- ULUDAĞ, Süleyman (2001). *Tasavvuf Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- UYSAL, İdris Nebi (2017). “Yunus Emre Divanı'nın Karaman Nüshası”. *Yûnus Emre Kitabı*. I. Baskı. (Ed.) Orhan Kemâl Tavukçu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,
- UZUN, Mustafa İsmet (1993). “Can”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7. Cilt. 138-139.
- YAŞIN, Burcu (2018). *Yûnus Emre Dîvanı'nda Anâsır- ı Erba'a*. Fırat Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- YEŞİLTAS, Kevser (Haz.) (2011). *Hallac-ı Mansur En-el Hak Gizli Öğretisi*. İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.
- YILDIRIM, Durdun (1972). “Dede Korkut ve Yûnus Emre'de Hayat, Tabiat, Tanrı ve Ölüm”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. Cilt 20. 1972/0. 37-47.
- YILDIRIM, Nilüfer (2011). “Ölümlle Ölümsüzleşen Şair: Yûnus Emre”. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*. 2011/1. 97-104.